

İstanbul 2001, s. 107-110; İsmâil Hakkı Bursevî, *Kitâbü'l-Hittâb*, İstanbul 1292, s. 326; Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî, *Câmiu'l-usûl: Veliler ve Tarikatlarda Usûl* (trc. Rahmî Serin), İstanbul 1977, s. 41-51; Ma'sûm Ali Şah, *Tarâ'ik*, I, 526-530; Kâmil Mustafa eş-Şeybî, *eş-Şıla beyne't-taşavvuf ve't-teşeyyuf*, Kahire 1969, s. 457-464; Süleyman Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, İstanbul 1969, s. 199-200; M. Celâl Şeref, *Dirâsât fi't-taşavvufi'l-İslâmî*, Beyrut 1404/1984, s. 358; W. Chittick, *Varolmanın Boyutları* (trc. Turan Koç), İstanbul 1997, s. 43-72; Osman Demir, *Ricâlü'l-gayb Kavramı ve Kelâm İlmi Açısından Değerlendirilmesi* (yüksek lisans tezi, 1999), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Ahmet Ögke, *Yiğitbaşı Veli Ahmed Şemseddin-i Marmaravi: Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, İstanbul 2001, s. 198-235, 571-586; a.m.f., "Bir Tasavvuf Terimi Olarak Ricâlü'l-gayb-İbn Arabî'nin Görüşleri", *Tasavvuf*, II/5, Ankara 2001, s. 161-201; Salih Çiftçi, *Hakim Tirmizî ve Tasavvuf Anlayışı* (doktora tezi, 2003), ÜÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 241-246.

SÜLEYMAN ULUDAĞ

RİCÂLÜ'İ-HADİS

(رجال الحديث)

Hadis ilminin, râvileri ve güvenilirlik derecelerini belirlemeye yarayan yan dalları için kullanılan bir terim.

Ricâl kelimesinin tekil olan recûl sözlükte "erkeklik vasıflarına sahip olan kimse" anlamına gelmekle birlikte "erkek olsun kadın olsun sahip olduğu belirleyici özelliği eksiksiz şekilde temsil eden kâmil insan" mânasında hadis ilmiyle uğraşan herkesi kapsar. Ricâlü'l-hadîs tabiri sadece ricâl şeklinde kullanıldığı gibi esmâü'r-ricâl olarak da zikredilir. Yalnız *Şahîh-i Buḥârî*'nin râvileri ricâlû's-Sahîh veya ricâlû'l-Buḥârî, *Şahîh-i Buḥârî* ve *Şahîh-i Müslim*'in râvileri ricâlû's-Sahîhain, *Kütüb-i Sîtte*'nin râvileri ricâlû'l-cemâa gibi terkiplerle ifade edilir. Bir hadisin bütün râvilerinin güvenilir olduğunu belirtmek için ricâlühû sikât, bütün râvilerin zayıf olduğunu belirtmek için de ricâlühû duafâ tabirleri kullanılır. Râvilerin kimliği ve kişiliğinden bahsedilen ricâl ilmi tarihle doğrudan ilgili olduğu için bu eserlere târihu'r-ricâl veya târihu'r-ruvât, vefat tarihlerini tesbit eden kitaplara da vefeyâtü'r-ruvât denir. Râvilerin hayatından ve güvenilirlik derecelerinden söz eden bazı kitaplar "tarih" adıyla da anılmış olup *Târîhu Yahyâ b. Ma'în*, *Târîhu'l-Buḥârî*, *Kitâbü'l-Ma'rifet ve't-târîh* gibi eserler bunun örnekleridir. Hadisle tarih arasındaki yakınlık sebebiyle ricâlû'l-hadîs ilmini ilmü târihi'r-ruvât diye adlandırmak mümkün olmak

la birlikte ricâl ilminin tarih ilminden ayrılan en önemli yönü, hadisin sıhhatini belirlemede hadis usulü ilmiyle birlikte belirleyici bir fonksiyona sahip olmasıdır. Hz. Peygamber'in hayatını ele alan ilme "siyer" denirken İslâmî şahsiyetlerin biyografilerine dair eserler hakkında "terceme-i hâl, terâcüm-i hâl, tabakâtü'r-ruvât, tabakâtü'r-ricâl, esmâü'r-ricâl" terkipleri kullanılır.

Ricâl ilmine dair ilgili kaynaklar bir râvinin ne zaman ve nerede doğduğu; adı, babasının adı, künyesi, nisbesi, lakabı; seyahatleri, nerelerde kimlerle görüştüğü, hocalarının kimler olduğu ve onlardan hangi rivayetleri aldığı, hangi talebelere hadis rivayet ettiği, hangi memleketlerde ikamet ettiği veya yerleştiği; yaşlılık ve hastalık gibi sebeplerle hâfıza kaybına uğrayıp uğramadığı, eğer uğradıysa hangi tarihten itibaren bu rahatsızlığı yaşadığı, rahatsızlığından sonra hocalarından hangi rivayetleri aldığı; nerede, ne zaman vefat ettiği, nereye defnedildiği; kabul ve red yönüyle hakkında yapılan değerlendirmelere esas olmak üzere güvenilirliği hakkında neler söylendiği ve hangi eserleri yazdığı gibi konularda bilgi sunmayı hedefler. Böylece ricâl ilmi râvilerin başkalarıyla karıştırılmasını önlediği gibi isnadlardaki kopuklukları da belirlemeye yarar, rivayetin sıhhat ve zayıflığına dair hüküm vermeyi kolaylaştırır.

Ricâlin durumu hakkında ilk bilgi Kur'an'da yer almış, daha sonra Hz. Peygamber ve ashabı tarafından bazı açıklamalar yapılmıştır. Kur'an'da sahâbenin tezkîyesine (el-Enfâl 8/72, 74; et-Tevbe 9/100; el-Haşr 59/8, 9) ve münâfikların kötülenmesine (et-Tevbe 9/56; el-Haşr 59/11-17) dair pek çok âyet vardır. Ayrıca Kur'an'da ricâl ilminin en önemli prensibi olan haberin kaynağının araştırılması emri yer almaktadır (el-Hucurât 49/6). Resûl-i Ekrem'in ashabın faziletine, bazı fırkaların, münâfikların, belirli kişilerin zemmine dair sözleri olduğu gibi bir kısım sahâbî de tâbiîni tezkîye eden değerlendirmeler yapmıştır. Ancak sahâbe ve tâbiîn döneminde cerhedilen fazla râvinin bulunmaması sebebiyle ilk devirlerde tenkit ilmi henüz sistematiğe şekline almamıştı. Buna rağmen Abdullah b. Abbas, Hz. Âişe, Ubâde b. Sâmî, Enes b. Mâlik sahâbe döneminin; Şa'bî, İbn Sîrin, Saïd b. Müseyyeb tâbiîn devrinin; Mâlik b. Enes, Yahyâ b. Saïd el-Kattân ve Abdurrahman b. Mehdî daha sonraki dönemin münekkit râvilerindedir. Bu süreçle birlikte muhaddisler hadisin sıhhatini tesbit açısından biyografiyi ve

tenkidini bir arada kullanmıştır. Tâbiîn ve ondan sonraki nesil içinde ortaya çıkan fitnelere bağlı olarak tezkîye edilen veya eleştirilen kimseler ortaya çıkmış, bu alanda ehil kişiler onların durumunu araştırıp davranışları hakkında bilgi vermiştir. Râvilerle ilgili değerlendirme yapılırken bunların dine ne derece bağlı olduğu, günahlardan kaçınıp kaçınmadığı, o gün hayatta olmayan kimselerden aldıklarını söyledikleri hadislerin o hocanın diğer sika talebelerinin rivayetlerinde yer alıp almadığı, bir hadisi değişik zamanlarda aynı şekilde rivayet edip etmedikleri ve idarecilere yakınlıkları da inceleniyordu.

Hadis bilgisi kadar önemli kabul edilen ricâl bilgisi konusunda yeterli mâlûmata sahip olmayan râviler çok hadis bilse dahi muhaddis sayılmamış, bunlar hakkında daha çok râvi kelimesi kullanılmıştır. Ricâl bilgisi konusunda Şu'be b. Haccâc, Mâlik b. Enes ve Abdullah b. Mübârek'ten itibaren Şemseddin es- Sehâvî ve Süyûtî'ye kadar pek çok âlim yetişmiş, bunlar cerh ve ta'dil değerlendirmeleri yapmıştır. Râvilerin ricâl kitaplarına alınmasında rivayetlerinin azlığı veya çokluğu etkili olmuş, hayatlarına dair kendilerinden ve yakınlarından alınan bilgiler, hemşerilerinin görüşleri, münekkitlerin kanaatleri ve bireysel gözlemler onlar hakkındaki bilgiyi oluşturmuştur. Ayrıca siyer-megâzî, ensâb, tarih kitapları gibi kaynaklarda yer alan mâlûmat da râvilerin tanınmasına katkı sağlamıştır. Râvinin ve hocasının doğum ve ölüm tarihlerinden hareketle onların birbiriyle görüşüp görüşmedikleri (likâ), aynı asırda yaşayıp yaşamadıkları (muâsara), bir râvide yaşlılık gibi sebeplerle zihni bozuklukların görülüp görülmediği (ihtilât) gibi konular ancak tarih kitaplarında öğrenilebilir. Tarih ilmi olayları merkeze alarak, hadis ilmi ise râvileri, tabakalarını ve vefat tarihlerini dikkate alarak inceler. Yine râvilerin hayatları hakkında bilgi verme noktasında her iki ilim ortak olmakla birlikte tarih ilmi râvilerin hayatını bir bütün halinde anlatmayı, hadis ilmi ise onların ilmî hayatını, hadis ilmindeki yerini ve rivayetini değerlendirmede esas olacak bilgiler vermeyi hedefler. Hadis ricâline dair kitaplar diğer ilim dallarıyla ilgili biyografilerin şekillenmesinde, meselâ şairlerin, edebiyatçıların, dilcilerin, evliyanın, fakihlerin, kadıların, hattatların vb. grupların biyografilerinin yazılmasında da etkili olmuştur.

Hz. Peygamber'in hayatını etraflıca bilme arzusu, İbn Şihâb ez-Zührî gibi mu-

haddisleri hadis ve siyer ilimlerini birlikte yürütmeye sevk etmiş, Resûlullah'ın hayatına dair bilgiler hadis kitaplarının siyer, megâzî, sıfâtü'n-nebî, şemâilü'n-nebî, hasâisü'n-nebî gibi bölümlerine intikal ettirilmiştir. Buna sahâbe tabakatını bilme ihtiyacı da eklenince ricâl ilmiyle ilgili çalışmalar erken dönemde başlamıştır. Sahâbe devrinde kaynağı bilinen rivayetler yazılı veya şifahî yolla aktarılrken tâbiîn devrinde rivayetlerin yanında onların ricâli de nitelikleriyle birlikte kaydedilmiş, daha sonra isnadlarda geçen bu kişilerin hayatlarına dair müstakil eserler yazılmıştır. Öte yandan siyer kitaplarında öncelikle Resûl-i Ekrem'e dair ayrıntılı bilgilere yer verilirken onunla birlikte gazvelere iştirak eden sahâbe hakkında da bilgi toplama ihtiyacı doğmuştur. Bu sebeple ricâl bilgilerini toplama geleneğinin Hz. Peygamber'in hadislerine ve sıretine verilen öneme dayandığını söylemek mümkündür. Resûlullah'ın sıretinin yazılmasıyla birlikte bir tür ricâl literatürü sayılabilecek olan megâzî literatürü de ortaya çıkmıştır. Bu faaliyetlerin bir devamı olmak üzere tabakat kitapları büyük ölçüde hadis râvilerinin hayatına tahsis edilerek II. (VIII.) yüzyılın son çeyreğinden itibaren yazılmaya başlanmış, zamanla geliştirilerek sistemleştirilmiştir. İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'inde bu sahanın ilk eserleri olarak Abdullah b. Mübârek ve Leys b. Sa'd'a ait *Kitâbü't-Târîh*'lerden söz edilir (s. 252, 284). Esasen Vâkıdî ve Heysem b. Adî'nin *Kitâbü Tabakâti men revâ'ani'n-nebî min aşhâbih* gibi eserleri bu alanın ilk çalışmaları olmalıdır. Ayrıca *Kitâbü't-Tabakât*, *Kitâbü Târîhi'l-fukahâ*, *Kitâbü Tabakâti'l-fukahâ* ve *l-muḥaddişin* gibi kitaplar da bu sahanın ilk eserleridir. III. (IX.) yüzyıldan itibaren hadis ilmiyle meşgul olanlar bir yandan hadis mecmuaları meydana getirirken bir yandan da râviler hakkında bilgi toplamıştırlar.

Hadis ilmi "mütünü'l-hadîs" ve "ricâlü'l-hadîs" diye ikiye ayrılabilceği gibi bu ilmi ve ilgili literatürü "esmâü'r-ricâl" ve "ahvâlü'r-ricâl" şeklinde iki kısma ayırmak da mümkündür. Ancak ricâl ilminin sınırları kolayca tesbit edilememekle beraber esmâü'r-ricâlin râvileri doğru anlamayı sağladığı, ahvâlü'r-ricâlin de râvinin rivayetini kabul ve red açısından tahlil etmeye imkân verdiği söylenebilir. Bu bilgiler, râviyi tanıyan ricâl âlimlerinin onun hakkındaki gözlem ve tecrübeleriyle ya da güvenilir bir âlimin o râvinin güvenilir olduğunu söylemesiyle tesbit edilir. Râvinin ölümünden

sonra onun hakkında ricâl kitaplarında yer alan bilgilere dayanarak hüküm verebilmek için cerh ve ta'dil ilmi kaidelerini ve ricâl ilminin esaslarını çok iyi bilmek gerekir. İlk defa "târîh" adıyla yazılan ricâlü'l-hadîs kitapları daha sonraları "târîhu's-sikât, târihu'd-duafâ, ed-duafâ" ve'l-met-rûkin" gibi muhtevasına yönelik değerlendirmelerle anılmaya başlanmıştır. İlk ricâl kitaplarına verilen bir diğer ad da "tabakat"tır. Heysem b. Adî, İbn Sa'd, Ali b. Medîni ve Müslim b. Haccâc'ın *eṭ-Tabakât*'ları bu türün örnekleridir. Günümüze ulaşan en eski ricâl kitapları ise İbn Sa'd'ın ve Halife b. Hayyât'ın *eṭ-Tabakât*'ları, Yahyâ b. Maîn ve İbn Ebû Hayseme'nin *Târîh*'leri ile Ali b. Medîni'nin *'İlelü'l-hadîs ve ma'rifetü'r-ricâl*'idir.

Ricâlü'l-hadîs Kitapları. A) Ricâlin Kimlik Bilgileri. Râvinin kimlik bilgileri, kendisini hiçbir şüphe ve karışıklığa meydan bırakmayacak şekilde başkalarından ayırt etmeye yarayan bilgiler olup bunlar kendisinin ve babasının adı, künyesi, lakabı ve nisbesidir. Bu bilgiler onun hem aynı ad, künye ve nisbeye sahip kişilerle hem de yazılı ve söyleniş benzer isim veya künyelerle karıştırılmasını önler. Hadisçiler adlarıyla meşhur olanların künyelerini, künyeleriyle meşhur olanların adlarını belirli eserlerde alfabetik sırayla toplayarak bu tür hataların önüne geçmeye çalışmışlardır. Bu eserlerde sadece râvinin kimlik bilgilerine ve nâdirenen bir rivayetine yer verilir. Ahmed b. Hanbel'in *el-Esâmî ve'l-künâ* (nşr. Abdullah b. Yûsuf el-Cüdey', Küveyt 1406/1985), Zehebî'nin *el-Muḥtenâ fi ser-di'l-künâ* (nşr. Muhammed Sâlih el-Murâd, Medine 1408/1988; nşr. Emîn Sâlih Şa'bân, Beyrut 1418/1997), İbn Hacer'in *Nüzhetü'l-elbâb fi'l-elkâb* (nşr. Abdülâzîz b. Muhammed es-Sedîdî, Riyad 1409/1989; nşr. Muhammed Zeynühüm Muhammed Azb, Beyrut 1412/1992), İbn Nâsirüddin'in *Tavzîhu'l-müştebih fi zabḥi esmâ'i'r-ruvât ve ensâbihim ve elkâbihim ve künâhüm* (nşr. Şuayb el-Arnaût, I-VI, Beyrut 1403/1982; nşr. Muhammed Naîm el-Araksûsî, I-X, Beyrut 1414/1993) adlı eserleriyle ensâb kitaplarından Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî'nin *Kitâbü'l-Ensâb*'ı (nşr. Abdurrahman el-Muallimî, I-VI, Haydarâbâd 1382-1386; nşr. Abdullah Ömer el-Bârûdî, I-V, Beyrut 1408/1988) ve İzzeddin İbnü'l-Esir'in *el-Lübâb fi tehzîbi'l-Ensâb*'ı da (I-III, Kahire 1357-1369; Beyrut 1400/1980) burada zikredilmelidir (ayrıca bk. ENSÂB; ESMÂ ve KÜNÂ).

B) Ricâlin Kimlik Problemlerinin Tesbiti. Rivayetlerin semâ yoluyla değil kitaptan öğrenilmesi, ayrıca harflerin nokta ve hareketlerinin birbirine karıştırılması yüzünden yazılış aynı, okunuşu farklı olan râvi adı, künye, lakap ve nisbeleri çeşitli karışıklıklara yol açmıştır. Bunu önlemek için "mütelif ve muhtelif" konusunda eserler yazılmıştır (*Dîa*, XXXII, 191-192). Buna dair eserlerin en önemlilerinden biri Dârekutni'nin *el-Mütelif ve'l-muhtelif* (nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkâdir, I-V, Beyrut 1406/1986), en mükemmel eser ise İbn Mâkûlâ'nın *el-İkmâl*'idir (nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî, I-VI, Haydarâbâd 1381-1386/1962-1967; nşr. Nâyif el-Abbâs, VII, Beyrut 1976, 1411/1990). Ricâlin kimliğiyle ilgili problemleri çözmeye yönelik bir diğer ilim dalı aynı adı taşıyan râvileri tesbite yarayan "müttefik ve müfterik"tir. Özellikle birbirine yakın zamanlarda yaşayanlardan hangisinin hangi hocalardan hadis alıp kimlere hadis rivayet ettiğinin tesbiti titiz bir çalışmayı gerektirir. İsim benzerliği râvi adıyla birlikte baba, dede adlarında, künye, lakap ve nisbelerde de olabilir. Bu konuda Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Müttefik ve'l-müfterik*'i ile *Muvazâzihu evhâmi'l-cem' ve't-tefrîk*'i ve İbnü'l-Kayserânî'nin *el-Ensâbü'l-müttefikâ'sı* anılabilir (bk. MÜTTEFİK ve MÜFTERİK). İsimlerin okunuşuyla ilgili olarak mütelif ve muhtelif ile müttefik ve müfterik karışımından meydana gelen bir diğer ilim de "müştebih"tir (müteşâbih). Müştebihte karışıklık, daha çok isimdeki harflerin benzer ya da birbirine yakın olması sebebiyle yanlış okunmasından, hatalı yazılmasından veya telaffuz farkının ayırt edilememesinden kaynaklanır. Bu karışıklığı önlemek için yazılan, tashif ve tahrif ile de yakından ilgili olan eserlerin en önemlileri arasında Hatîb el-Bağdâdî'nin *Telḥîsü'l-müteşâbih fi'r-resm ve ḥimâyetü mâ eşkele minhü 'an bevâdiri't-taḥîf ve'l-vehm*'i, Zehebî'nin *el-Müştebih fi'r-ricâl esmâ'ühüm ve ensâbü-hüm*'ü ve İbn Hacer el-Askalânî'nin *Tebşîrü'l-müntebih bi-tahrîri'l-Müştebih*'i zikredilebilir (bk. MÜŞTEBİH). Kimlik problemlerine yönelik bir diğer çalışma türü de "mübhemât"tır. Hadislerde geçen "recül, imrae, şeyh, fülân, ah, uht, zevc, zevce, âm, amme, ibnü fülân, ba'zu'n-nâs" gibi lafızların kimlere işaret ettiğine dair çeşitli eserler yazılmıştır. Bunlar arasında Abdülganî el-Ezdi'nin *Kitâbü'l-Ğavâmiż ve'l-mübhemât*'ı, Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Esmâ'ü'l-mübhemâ fi'l-enbâ'i'l-muḥkeme'si*, İbn Beşkûvâl'in *Kitâbü Ğavâ-*

mizi'l-esmâ'i'l-mübhem'si, İbnü'l-İrâkî'nin *el-Müstefâd min mübhemâti'l-metn ve'l-isnâd*'ı anılabilir (bk. MÜBHEM).

C) Ricâlin Ayırt Edici Nitelikleri. Baba adları aynı olan bazı râviler için de müstakil eserler kaleme alınmıştır. Bu tür eserlerde kardeş olan râvilere yer verildiği gibi kardeş olmadığı halde öyle zannedilebilecek râvilerin adları da verilmiştir. Kardeş râviler hakkında Ali b. Medîni'nin *Tesmiyetü men ruviye 'anhü min evlâdi'l-aşere ve gayrihim mine's-şahâbe* (nşr. Bâsim Faysal, Riyad 1408), Müslim b. Haccâc'ın *el-İhve ve'l-eḥavât*, Ebû Dâvûd es-Sicistânî'nin *Tesmiyetü ihve ellezîne ruviye 'anhümü'l-hadîs*, Nesâî'nin *Taşnîf fi ma'rifeti'l-ihve ve'l-eḥavât mine'l-ulemâ' ve'r-ruvât*, Dârekutnî'nin *Kitâbü'l-İhve ve'l-eḥavât* ve Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin *el-İhve min evlâdi'l-muḥaddişin* adlı eserleri bulunmaktadır. Hadis isnadlarında geçen bazı isim, künye ve lakapların çok az kullanılması bunların ricâl kitaplarında yer almasına sebep olmuştur. Berdîcî'nin *Ṭabaḳâtü'l-esmâ'i'l-müfrede mine's-şahâbe ve'l-tâbi'in ve aşḫâbi'l-hadîs* adlı çalışması (nşr. Sükeyne eş-Şihâbî, Dimaşk 1407/1987) bu konuya dair eserlerdendir. Kendilerinden sadece bir tek râvinin rivayette bulunduğu kişilerin hayatını konu alan çalışmalar onların güvenilirlik derecesini de tesbite yaramaktadır. Müslim b. Haccâc'ın *el-Münferidât ve'l-vuḥdân*'ı (*el-Efrâd*) (nşr. Abdülğaffâr Süleyman el-Bündârî – Saîd b. Besyûnî Zağlûl, Beyrut 1408/1988) ve Ebû'l-Feth el-Ezdî'nin kendilerinden sadece bir kişinin hadis rivayet ettiği 269 sahâbîyi alfabetik olarak sıraladığı *Kitâbü'l-Maḥzûn fi 'ilmi'l-hadîs*'i (nşr. İkbâl Ahmed, Delhi 1408/1988) bu eserlere örnek teşkil eder. Hadis ricâlini ayırt etmeye yarayan kaynaklardan biri de aynı hocadan hadis aldıkları halde vefat tarihleri arasında uzun zaman farkı bulunan kişilerin tesbitine dair eserlerdir (bk. SÂBIK ve LÂHİK). Hatîb el-Bağdâdî'nin *es-Sâbık ve'l-lâhık fi te-bâ'udi mâ beyne vefâti râviyeyn 'an şeyḫin vâhid*'i (nşr. Muhammed b. Matar ez-Zehrânî, Riyad 1402/1982) bu konunun en meşhur kaynağıdır.

D) Mu'cem ve Meşyeha. Ricâlü'l-hadîse dair eserlerin önemli bir kısmını da hocatalebe ilişkilerine dair çalışmalar oluşturur. Hadisler, hocalar veya beldeler dikkate alınarak yazılan bu tür eserler hem hadis hem râvi için birinci el kaynakları arasında sayılır. Taberânî'nin üç *Mu'cem*'i bu türün ilk akla gelen kaynaklarıdır. Râvinin, icâzet veya hadis aldığı hocalarının adını

ve rivayetlerini vefat tarihine göre yahut alfabetik olarak kaydettiği eserlere ayrıca "meşyeha" denilmiştir. Bir muhaddisin hocalarının isimlerini ve ondan semâ icâzeti aldığı kitapların listesini sıraladığı eserlere "bernâmec", hocalarının isimlerini, senedlerini, hadis rivayetlerini, yazdığı veya rivayet icâzeti aldığı kitaplarının isimlerini kaydettiği eserlere "fehrese" (fihrist), hocalarının isimlerini, senedlerini, ondan dinlediği hadisleri, meclis arkadaşlarının adlarını yazdığı eserlere "sebet" adı verilmiştir. Ebû Ya'lâ el-Mevsilî'nin *el-Mu'cem*'i (nşr. Hüseyin Selîm Esed – Abduh Ali Kûşek, Beyrut 1410/1989), Fesevî'nin *Meşyeha'sı* (bk. FESEVÎ), Zehebî'nin *Mu'cemü Şüyûḫi'z-Zehebî'si* (nşr. Rûhiye Abdurrahman, Beyrut 1990), İbn Atıyye el-Endelüsî'nin *el-Fihrist*'i (nşr. Muhammed Ebû'l-Ecfân – Muhammed ez-Zâhî, Beyrut 1983), İbn Hayr el-İşbîlî'nin *Fehrese'si* (nşr. Zühayr Fethullah, Kahire 1382/1963), Ebû Ca'fer Ahmed b. Ali el-Belevî el-Vâdiâşî'nin *Sebeti*' (nşr. Abdullah el-Amrânî, Rabat-Beyrut 1403/1983), Muhammed b. Câbir el-Vâdiâşî'nin *Bernâmec*'i (nşr. Muhammed Mahfûz, Beyrut 1400/1980; nşr. M. Habîb Hîle, Tunus 1401/1981) gibi eserler bu türlerin örnekleridir.

E) Ricâlü'l-hadîs Tabakatı. Sahâbe, tâbiîn, tebeu't-tâbiîn başta olmak üzere yaş veya öğrenim itibarıyla birbirine yakın olan hadis ricâlini belirli bir düzene göre tertip ederek haklarında bilgi veren ve genellikle tabakat kitapları diye anılan çok sayıda eser vardır. Hz. Peygamber'in övgüsünü kazanan ilk üç nesil ayrı tabakalar halinde ele alınmıştır. II. (VIII.) yüzyıldan itibaren görülmeye başlanan ve farklı şekillerde tasnif edilen tabakat kitapları sonraki dönemlerde alfabetik olarak düzenlenmiştir. İlk telif edilen tabakat kitaplarının arasında Heysem b. Adî'nin *Men revâ 'ani'n-nebi mine's-şahâbe'si* ile İbn Sa'd, Halîfe b. Hayyât ve Müslim b. Haccâc'ın *eṭ-Ṭabaḳât*'ları anılabilir. Sahâbe hakkında yazılan kitaplardan günümüze ulaşan en hacimli eser Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin *Ma'rifetü's-şahâbe'sidir* (bk. MA'RİFETÜ'S-SAHÂBE). Bu sahanın en meşhur üç eseri İbn Abdülber en-Nemerî'nin *el-İstî'âb*, İbnü'l-Esir'in *Üsdü'l-ğâbe* ve İbn Hacer el-Askalânî'nin *el-İşâbe'sidir*. Tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn tabakatı hakkında müstakil olarak bazı çalışmalar yapılmakla birlikte İbn Sa'd, Halîfe b. Hayyât ve Müslim b. Haccâc'ın *eṭ-Ṭabaḳât*'larında sahâbeden sonra tâbiîn âlimleri anlatılmıştır. Hadis öğrenmedeki dereceleri dikkate alınarak yazılan tabakat kitapları arasında Şem-

seddin İbn Abdülhâdî'nin *Ṭabaḳâtü 'ulemâ'i'l-hadîs*'i ile (nşr. Ekrem el-Bûşî – İbrâhim ez-Zeybek, I-IV, Beyrut 1409/1989) Zehebî'nin *Tezkiretü'l-huffâz*'ı (Haydarâbâd 1375-1377/1955-1958) anılabilir.

F) Belli Bölgelerin veya Belli Eserlerin Ricâli. Bunların en meşhurları İbn Hibbân'ın *Meşâhîru 'ulemâ'i'l-emşâr* (nşr. M. Fleischhammer, Wiesbaden 1959; nşr. Merzûk Ali İbrâhim, Beyrut 1407/1987), Ebû Ya'lâ el-Halîlî'nin *el-İrşâd fi ma'rifeti 'ulemâ'i'l-hadîs* (nşr. M. Saîd b. Ömer İdrîs, I-III, Riyad 1409/1989) ve Zehebî'nin *el-Emsâr zevâtü'l-âşâr* (nşr. Kâsım Ali, Beyrut 1406/1986) adlı eserleridir. Diğer önemli çalışmalar arasında Ebû's-Şeyh'in *Ṭabaḳâtü'l-muḥaddişin bi-İşbahân*'ı (nşr. Abdülğaffâr Abdülhak Hüseyin el-Belûşî, I-IV, Beyrut 1407-1412/1987-1992), İbnü'l-Faradî'nin *Târîhu'l-ulemâ'i'l-Endelüs*'ü (nşr. İzzet el-Attâr el-Hüseynî, I-XIV, Kahire 1408/1988), Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd*'i (I-XIV, Kahire 1349/1931), İbn Asâkîr'in *Târîhu Medîneti Dimaşk*'ı (nşr. Ömer b. Garâme el-Amrî, I-XL, Beyrut 1995) ve Mübârekpürî'nin *Ricâlü's-Sind ve'l-Hind*'i (Kahire 1398/1978) zikredilebilir. Önemli bazı hadis kitaplarının ricâline, özellikle de *Şahîḫayn* ve *el-Muvaṭṭa'* üzerine kitaplar yazılmıştır. İbn Adî'nin *Esâmî men revâ 'anhüm Muhammed b. İsmâ'îl el-Buḫârî'si* (nşr. Âmir Hassan Sabrî, Beyrut 1414/1994), İbn Mencûye'nin *Ricâlü Şahîḫi Müslim*'i (nşr. Abdullah el-Leysî, I-II, Beyrut 1407/1987), Ahmed b. Muhammed el-Kelâbâzî'nin *Ricâlü Şahîḫi'l-Buḫârî'si (el-Hidâye ve'l-irşâd)*, İbnü'l-Kayserânî'nin *el-Cem' beyne ricâli's-Şahîḫayn*'ı (I-II, Haydarâbâd-Dekken 1323; I-II, Beyrut 1405/1985) ve Süyûtî'nin *İs'âfû'l-mübetta' bi-ricâli'l-Muvaṭṭa'*'ı (nşr. Hâlid Beşîr Karyûtî, Riyad-Amman 1425/2004) bunlar arasındadır. Cemâilî'nin *Kütüb-i Sitte* râvilerine dair *el-Kemâl*'i üzerinde önemli çalışmalar yapılmıştır (bk. el-KEMÂL). Meşhur dört Sünnen, Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'i ve daha başka hadis kitaplarının ricâli üzerine de çalışılmış, Ebû'l-Mehâsin el-Hüseynî, Mizzî'nin *Tehzîbü'l-Kemâl*'indeki biyografilerden *Kütüb-i Sitte*'de rivayeti bulunmayanları çıkarıp buna karşılık esere Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'i, İmam Mâlik'in *el-Muvaṭṭa'*'ı, Şâfiî'nin *el-Müsned*'i ve Ebû Abdullah Hüseyin b. Muhammed b. Hüsrev el-Belhî'nin *Müsnedü Ebî Hanîfe*'sindeki ricâli ilâve ederek 10.129 râvi hakkında bilgi verdiği *et-Tezkire bi-ma'rifeti ricâli'l-kütüb-i'l-aşere*'yi meydana getirmiş (nşr. Rifat Fevzî Abdülmut-

talib, I-IV, Kahire 1418/1997), son zamanlarda Abdülgaffâr Süleyman el-Bündârî ile Seyyid Kesrevî Hasan hadis ricâline dair önemli kaynaklardan 14.449 râvinin isim, künye, lakap ve vefat tarihleri hakkında toplayabildikleri bilgileri *Mevsû'atü ricâli'l-kütübî't-tis'a* adıyla yayımlamışlardır (I-IV, Beyrut 1413/1993).

G) Ricâlin Cerh ve Ta'dili. Rivayetine güvenilebilmesi için râvinin münekkitler tarafından nasıl değerlendirildiğinin bilinmesi büyük önem taşıdığı için yalnız sika râvileri veya yalnız zayıf râvileri (bk. DUA-FÂ ve METRÛKİN) yahut zayıf ve sika râvileri birlikte ihtiva eden eserler kaleme alınmıştır. Râvinin güvenilirliğine dair değerlendirmeler Asr-ı saâdet'ten beri yapılmakla birlikte, cerh ve ta'dil kitapları II. (VIII.) yüzyıldan itibaren yazılmaya başlanmıştır. Ali b. Medî'nin *'İlelü'l-hadis ve ma'rifetü'r-ricâl'i* (nşr. M. Mustafa el-A'zamî, Beyrut 1972; nşr. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî, Halep 1400/1980), Yahyâ b. Maîn'in *et-Târîh'i* (nşr. Ahmed Muhammed Nurseyf, I-IV, Mektep 1399/1979) bu sahada yazılmış ilk eserlerdendir. Zayıf ve sika râvileri birlikte ele alan eserler arasında Ahmed b. Hanbel'in *Kitâbü'l-'İlel ve ma'rifetü'r-ricâl'i* (nşr. Talât Koçyiğit – İsmail Cerrahoğlu, I, Ankara 1963; II, İstanbul 1987), Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr'i* (I-IV, Haydarâbâd 1361-1364), İbn Ebû Hâtim'in *el-Cerh ve't-ta'dil'i* ilk akla gelenleridir. Sadecce sika râvileri ihtiva eden eserler arasında ise Ebü'l-Hasan el-İclî'nin *Kitâbü's-Şikâ'ti* (nşr. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî, Beyrut 1405/1984), İbn Hibbân'ın *es-Şikâ'ti* ve İbn Şâhin'in *Târîhu esmâ'i's-şikâ'ti* (nşr. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî, Beyrut 1406/1986), Zehebi'nin *Tezkiretü'l-huffâz'ı* en meşhurlarıdır. Müdellis, mürsil ve muhtelit gibi kusurlu râvilerle cerhi gerektiremeyecek derecede kusuru bulunanlar hakkında da eserler yazılmıştır. Sibt İbnü'l-Acemî'nin *et-Tebyîn li-esmâ'i'l-müdellisîn* (nşr. Muhammed el-Mevsilî, Beyrut 1414/1994) ve *el-İgtibât bi-men rumiye bi'l-ihtilâ'tı* (nşr. Alâeddin Ali Rızâ, Beyrut 1408/1988), İbn Ebû Hâtim'in *el-Merâsîl'i* (nşr. Ahmed İsmâ el-Kâtib, Beyrut 1403/1983), Zehebi'nin *Ma'rifetü'r-ruvâti'l-mutekellem fihim bimâ lâ yücibü'r-redd'i* (nşr. İbrâhim el-Mevsilî, Beyrut 1412/1992) bunlar arasında sayılabilir.

H) Ricâlin Ömürleri, Vefeyâtı. Bir râvinin kendisinden hadis rivayet ettiği hocasıyla görüşüp görüşmediğinin tesbiti onun kaç yıl yaşadığı ve ne zaman vefat ettiğinin bilinmesiyle mümkündür. Bu sebeple muhaddisler hadis ricâlinin doğumu, ölü-

mü, hadis dinlemeye ne zaman başladığı, seyahatleri ve hocalarıyla ne zaman görüştüğünün tesbit edilmesine büyük önem vermişlerdir. Bu bilgiler sayesinde senedin muttasıl olup olmadığı hakkında doğru hüküm verilmesi, râvinin zihni fonksiyonlarını kaybetme zamanlarının tesbiti mümkün olmaktadır. Bu bakımdan 100 yıldan fazla yaşayan ve "muammerûn" diye anılan râvilere dair eserler yazılmıştır. Daha sahâbe döneminden itibaren uzun ömürlü âlimlerin tesbitine önem verildiğinden bu tür eserlerde uzun yaşadığı iddiasında bulunulan ve isnadlarda adlarına yer verilen kimseler hakkında da bilgi bulunmaktadır. Öte yandan hadis râvilerinin ölüm tarihlerine göre tertip edilen "vefeyât" kitapları yazılmış, bu eserlerde râvinin ölüm tarihi, defnedildiği yer, kaç yıl yaşadığı gibi hususlar ortaya konmuştur. Rabaî'nin *Târîhu mevlidi'l-'ulemâ'* ve *vefeyâtihim* (nşr. Abdullah b. Ahmed b. Süleyman el-Hamed, I-II, Riyad 1410), Münzirî'nin *et-Tekmile li-Vefeyâtî'n-na-kale* (bk. MÜNZİRİ), Ebû Mes'ûd Abdürrahîm b. Ali el-Hâcî'nin *el-Vefeyât* (nşr. Ahmed Nâcî – Beşşâr Avvâd Ma'rûf, *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb*, sy. 9 [Nisan 1966], s. 39-116), Ebü'l-Kâsım el-Begavî'nin, *Târîhu vefâtî's-şüyûh* (nşr. Muhammed Üzeyr Şems, Bombay 1988), Radıyyüddin es-Sâgânî'nin *Derrü's-şahâbe fî beyâni mevâdî'i's-şahâbe* (Bağdat 1969) adlı eserleri belli başlı vefeyât kitaplarındandır.

İ) Şîa'nın Ricâl Kaynakları. Hasan b. Mahbûb, İbrâhim b. Muhammed b. Saîd es-Sekafî, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Yûsuf b. Hirâş el-Mervezî, İbn Dâvûd el-Kummî, Şeyh Sadûk İbn Bâbeveyn ve Küleynî'nin *Kitâbü'r-Ricâl* adıyla kaleme aldıkları kitaplar burada zikredilebilir. Bu eserlerden hareketle sonraki dönemlerde daha ayrıntılı çalışmalar yapılmış olup Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin *İhtiyârü'r-ricâl, el-Fihrist, er-Ricâl* adlı eserleriyle Ahmed b. Ali en-Necâşî'nin *Ricâlü'n-Necâşîsi* (*Kitâbü'l-Fihrist*) (Sayyid Ali Khamene'i, 1/3 [1994], s. 62-64) burada zikredilmelidir. Ebü'l-Kâsım Hûi *Mu'cemü ricâlî'l-hadis* (I-XXIII, Necef 1978-1982) ve *Mütemmi-mü Mu'cemi ricâlî'l-hadis* (Kum 1409), Ca'fer Sübhânî *Külliyyât fî 'ilmî'r-ricâl* (Beyrut 1410/1990) adlı eserleri kaleme almış, Hasan Gaffârî de *Kâvişhâ-i 'ilmî: der Ricâl ve Esânid-i Rivayet-i Ehl-i Hadis'i* (Kum 1405/1985) telif etmiştir.

J) Günümüzde Yapılan Çalışmalar. A. al-Masrî, *An Introduction to the Study of the Traditional Criteria Used in the Criticism of Hadith* (doktora tezi, 1959,

Cambridge University); Abdülhâdî el-Fazlî, *Uşûlü 'ilmî'r-ricâl* (Beyrut 1414/1994); Takıyyüddin en-Nedvî el-Mezâhirî, *'İlmü ricâlî'l-hadis* (Dübey 1406/1986); Ebü'l-Hasan İbn Abdülhüseyn el-Miskînî, *el-Vecize fî 'ilmî'r-ricâl* (Beyrut 1411/1991); Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî, *'İlmü'r-ricâl ve ehemmiyyetühü ve keyfe'l-bahş 'an ahvâli'r-ruvât* (Dimaşk 1401; Kahire 1415/1994); Muhammed b. Matar ez-Zehrânî, *'İlmü'r-ricâl neş'etüh ve te-tavvürüh* (Riyad 1417/1996); Mehmet Eren, *Hadis İminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları* (Konya 2001). Ahmed b. Hanbel'in ricâl konusundaki görüşlerini tesbit etmek için bu sahanın on altı önemli kaynağının taranması suretiyle hazırlanan *Mevsû'atü aqvâli'l-İmâm Ahmed b. Hanbel fî ricâlî'l-hadis ve 'ilelîhî* (nşr. Ebü'l-Meâtî en-Nürî v.dğr., I-IV, Beyrut 1417/1997) adlı eser de burada zikredilmelidir.

BİBLİYOGRAFYA :

Râhmürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâşil*, Beyrut 1404/1984, s. 220-221, 320; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 252, 284; Kâdî İlyâz, *el-İlmâ'* (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Kahire 1389/1970, s. 31-34; D. S. Margoliouth, *Lectures on Arabic Historians*, Calcutta 1930, s. 7; Mübârekfûrî, *Mu'kaddimetü Tuhfetü'l-ahvezî*, Beyrut, ts. (Dârü'l-fikr), I, 191-213; H. A. R. Gibb, "Islamic Biographical Literature", *Historians of the Middle East* (nşr. B. Lewis – P. M. Holt), London 1962, s. 54-58; M. Zübeyr Sıddıqî, *Hadis Edebiyatı Tarihi* (trc. Yusuf Ziya Kavakçı), İstanbul 1966, s. 146-163; F. Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, Leiden 1968; Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî, *'İlmü'r-ricâl ve ehemmiyyetühü ve keyfe'l-bahş 'an ahvâli'r-ruvât*, Dimaşk 1401, s. 67-70; Ali Osman Koçkuzu, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, İstanbul 1983, s. 51-60; G. H. A. Juynboll, *Muslim Tradition*, Cambridge 1983, s. 135-146, 163-206; Gholam Rasul, *The Origin and Development of Muslim Historiography*, Dakka 1984; Kemal Sandıkcı, *Hadis İlimleri ve Kaynakları*, Samsun 1993, s. 65-227; Abdülhâdî el-Fazlî, *Uşûlü 'ilmî'r-ricâl*, Beyrut 1414/1994, s. 12, 79-82; Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe* (Özbek), s. 413-430; Muhammed b. Matar ez-Zehrânî, *'İlmü'r-ricâl neş'etühü ve te-tavvürüh*, Riyad 1417/1996, s. 131-234; İmâdüddin M. er-Reşid, *Nazariyyetü na'kd'r-ricâl ve mekânethüh fî dav'i'l-bahşi'l-'ilmî*, [baskı yeri yok] 1420/1999 (Dârü's-şihâb), s. 362-377; Mehmet Eren, *Hadis İminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, Konya 2001; Emin Aşıkutlu, *Kitâbü'l-Ma'rife ve't-târîh Adlı Eseri Çerçevesinde Fesevî ve Ricâl İmindeki Yeri*, İstanbul 2001, s. 65-73; R. W. Bulliet, "A Quantitative Approach to Medieval Muslim Biographical Dictionaries", *JESHO*, XIII/2 (1970), s. 195-211; İftikhar Zaman, "The Science of Rijal as a Method in the Study of Hadith", *Journal of Islamic Studies*, V/1, Oxford 1994, s. 1-34; Sayyid Ali Khamene'i, "The Four Principal Works of 'Im al-ricâl", *Message of Thaqlayn*, I/3, Tehran 1994, s. 60-91; Mustafa Fayda, "Ensâb", *DİA*, XI, 245; M. Yaşar Kandemir, "Hadis", a.e., XV, 55-60.

